

Szczerba, Adrianna

Rola Carskiej Komisji Archeologicznej w ochronie zabytków archeologicznych na terenie Imperium Rosyjskiego

Analecta 19/1-2(36-37), 7-21

2010

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Adrianna Szczerba
Uniwersytet Łódzki
(Łódź)

ROLA CARSKIEJ KOMISJI ARCHEOLOGICZNEJ W OCHRONIE ZABYTKÓW ARCHEOLOGICZNYCH NA TERENIE IMPERIUM ROSYJSKIEGO

Zagadnienie, które omawiam w artykule, ściśle wiąże się z głównym nurtem moich zainteresowań, tj. problemem ochrony zabytków archeologicznych w zaborze rosyjskim. Jak wynika z moich badań, ochrona zabytków na ziemiach polskich, które znalazły się pod panowaniem Rosji była w dużej mierze uzależniona od rozporządzeń władz carskich oraz porządków panujących w Imperium. Postanowienia te częstokroć miały na celu nie tyle dbałość o polskie dobra kulturalne, ile o wzbogacenie rosyjskich kolekcji muzealnych. Instytucją, która miała duży wpływ na sytuację prawną obiektów zabytkowych na ziemiach polskich była właśnie Carska Komisja Archeologiczna.

Rosja carska należała do grupy państw, które w XIX wieku nie posiadały ustawy konserwatorskiej, a sprawy zabytków regulowały na podstawie doraźnie wydawanych rozporządzeń. Nie wszystkie przepisy miały ogólnopaństwowy charakter. Niektóre z nich wydano z myślą o starożytnościach tylko wybranego regionu Imperium Rosyjskiego. Do lat dwudziestych XIX w. ochrona zabytków archeologicznych i architektonicznych, poza nielicznymi wyjątkami, praktycznie nie istniała, a inicjatywa w kwestii ochrony starożytności należała przede wszystkim do rosyjskich władców. Aktywność nielicznych wówczas instytucji naukowych na tym polu była słaba. Dopiero w okresie panowania cara Mikołaja I (1825–1855) i jego następców nastąpił rozwój prawodawstwa konserwatorskiego, jak również społecznych działań na rzecz starożytności. W tym czasie w niektórych ustawach rosyjskich znajdowały się artykuły poświęcone ochronie zabytków. Powstała również struktura „służb konserwatorskich”, a ściślej mówiąc wytypowano państwowe instytucje, które miały zająć się inwentaryzacją wszelkich starożytności, gromadzić informacje o najnowszych odkryciach

archeologicznych oraz czuwać nad zabytkami bezpośrednio w terenie. W całej tej strukturze najważniejszą instytucją była **Carska Komisja Archeologiczna** w Petersburgu, powołana za panowania Aleksandra II (1855–1881). Komisja ta powstała **2 lutego 1859 r.** z inicjatywy generała-adiutanta **Sergieja Gregorewicz Stroganowa**¹ (1794–1882). Była to odrębna instytucja, podlegała Ministerstwu Dworu, podczas gdy towarzystwa archeologiczne znajdowały się pod zarządem Ministerstwa Oświaty. Funkcjonowanie Carskiej Komisji Archeologicznej przy wspomnianym resorcie miało wpływ na jej działalność, co najlepiej uwidoczniło się w podejściu komisji do zabytków, bowiem rozpatrywano je pod jednym kątem tzn. „*czy w sposób należyty będą ozdabiać Ermitaż Jego Cesarzowskiej Wysokości*”². Ponadto Minister Dworu w osobie hrabiego Pietrowskiego, często ingerował w prace komisji³. Z drugiej strony petersburska Komisja Archeologiczna – jako instytucja państwowa – mogła liczyć na wsparcie finansowe od państwa, a były to spore sumy pieniędzy, którymi rozporządzał kierownik Komisji. Oczywiście Ministerstwo Dworu miało prawo wglądu w rachunkowość Komisji. Taki zapis znalazł się w statucie Carskiej Komisji Archeologicznej (§ 24)⁴. Lwia część tych pieniędzy była przeznaczana na prace wykopaliskowe. Pozostała kwota – na utrzymanie komisji oraz muzeum w Kerczu (powstało w 1826 r.), którym petersburska Komisja oficjalnie zarządzała. W 1859 r. Komisja miała do dyspozycji 17.764 rubli, z czego 10000 wydano na prace terenowe. W latach 60-tych, 70-tych i 80-tych XIX w. wysokość subsydiów wahała się w granicach 20–35 tysięcy rubli, a od 1890 r. oscylowała wokół kwoty 45 tysięcy rubli, z czego około 20 tysięcy rubli przeznaczano na wykopaliska. Dla porównania – za 500 rubli można było kupić dobry majątek ziemski.

Na czele komisji archeologicznej stał kierownik. W latach 1859–1882 funkcję tę pełnił S. G. Stroganow. Po jego śmierci car mianował na to stanowisko hrabiego **Aleksieja Aleksandrowicza Bobrińskiego** (1852–1927), wiceprezesa Akademii Sztuki Pięknych. W skład komisji wchodziły następujące osoby:

- trzech czynnych członków (jeden starszy i dwóch młodszych),
- etatowi pracownicy dla spraw wewnętrznych komisji (m. in. sekretarz, dozorca muzeum, skarbnik, artysta-malarz).

Oprócz tego komisja archeologiczna mogła zapraszać do udziału w swoich pracach członków-honorowych i członków-korespondentów, którzy w szczególny sposób przysłużyli się komisji np. dostarczając ciekawe materiały archeologiczne. Spośród mieszkańców zaboru rosyjskiego członkostwem Carskiej Komisji Archeologicznej mógł się pochwalić G. Ossowski. Wszystkich członków petersburskiej komisji wybierał jej kierownik, a zatwierdzał Minister Dworu. W myśl § 27 statutu komisji archeologicznej jej członkowie mieli prawo nosić mundur Ministerstwa Dworu.

Z początku Komisja była niedużą instytucją. Jej siedziba mieściła się w jednym z pomieszczeń pałacu S. G. Stroganowa, na rogu ulicy Mojki i Newskiego Prospektu. Tam mieściła się również kancelaria i archiwum Komisji. Potem siedziba Komisji stopniowo przenosiła się do budynków Ermitażu⁵.

Program działania Carskiej Komisji Archeologicznej został zarysowany szeroko, a główne cele były następujące⁶:

- 1) badanie starożytności odnoszących się do historii kraju i narodów niegdyś zamieszkujących terytorium Rosji,
- 2) zbieranie wiadomości o wszelkich zabytkach, znajdujących się w państwie,
- 3) naukowa ocena odkrywanych starożytności.

Dla zrealizowania tych zadań Komisja Archeologiczna miała prowadzić badania wykopaliskowe w miejscach o dużym znaczeniu historycznym na obszarze całego Imperium, ale tylko na gruntach państwowych i publicznych. Natomiast w świetle prawa (rozporządzenia z **28 VI 1782** – nr 15447, **21 IV 1785** – nr 16187, **7 X 1803** – nr 20968, **15 IV 1842** – art. 30) wykopaliska na ziemiach prywatnych były możliwe jedynie po uzgodnieniu z właścicielem. Przy czym znaleziska w połowie należały do odkrywcy, a w połowie do posiadacza gruntu⁷. W sytuacji, kiedy zaistniało zagrożenie, iż obiekt archeologiczny położony w dobrach państwowych i publicznych zostanie zniszczony na skutek większych prac ziemnych związanych z np. budową dróg czy też linii kolejowych komisja miała podjąć „konieczne środki archeologiczne”⁸. Ponadto Komisja Archeologiczna była zobowiązana śledzić wszelkie ziemne prace i w miarę możliwości wykorzystywać takie przedsięwzięcia dla badań⁹. W związku z tym Carska Komisja Archeologiczna zwróciła się m.in. do naczelnika wydziału charkowsko-nikołajewskiej kolei żelaznej i budowniczego linii Chersoniez–Nikołajew inżyniera Ivanova z prośbą o powiadomienie z góry, gdzie mianowicie będą prowadzone wykopy ziemne, aby można było obserwować czy w trakcie takich prac nie pojawiają się starożytności¹⁰.

W myśl statutu Komisja mogła prowadzić badania na całym obszarze Imperium, w praktyce systematyczne prace wykopaliskowe prowadziła tylko na **wybrzeżach Morza Czarnego** oraz na **obszarach naddnieprzańskich**. Przede wszystkim był to **Kercz** i jego okolice oraz kurhany w **powiecie jekaterinosławskim**. Oprócz tego komisja zwróciła uwagę na **Teodozję (na Płw. Krymskim)** wraz z jej okolicami oraz na kurhany **Półwyspu Tamańskiego (między M. Czarnym a Azowskim)** i w **okręgu kubańskim (pd. część Rosji, główne miasto to Jekaterynodar – obecny Krasnodar)**. Wykopaliska w Kerczu, Tamanii i Teodozji prowadził dyrektor muzeum kerczeńskiego – Aleksandr Jefimowicz Ljucenko, a od 1878 r. jego następca Wieriebrjusow. Starożytności obszaru naddnieprzańskiego badał starszy członek czynny Komisji – historyk i archeolog Iwan Jegorowicz Zabielin, na Płw. Tamańskim i w okręgu kubańskim

– baron Władimir Gustawowicz Tyzenhauzen i historyk sztuki Nikodem Pawłowicz Kondakow. Ponadto warto wspomnieć o wykopaliskach orientalisty Wasylego Wasylewicz Radłowa zorganizowanych z polecenia Komisji na terenie Syberii oraz o archeologicznych podróżach członka Komisji – orientalisty Piotra Iwanowicza Lercha w celu zbadania naddońskich kurhanów oraz grodzisk w guberniach: ołonieckiej, wołogodskiej, wiatskiej. Dopiero kiedy kierownikiem został A. A. Bobriński, Komisja coraz częściej podejmowała prace wykopaliskowe w centralnych i północnych guberniach Imperium Rosyjskiego¹¹. Pisał o tym profesor prawa Uniwersytetu Warszawskiego, a z zamiłowania archeolog-amator Dmitrij Jakowlewicz Samokwasow w liście do hrabiego Bobrińskiego z dn. 3 czerwca 1886 r.:

„Świętym zadaniem rosyjskich archeologów i rosyjskich instytucji archeologicznych naszego czasu jest to, aby przyspieszyć systematyczne badania podziemnych zabytków naszej historii i podjąć kroki do ich ochrony. Pojedyncze starania i prywatne środki przy całej pracy są niedostateczne, ani dla wykopalisk w pożądaney skali, ani dla opublikowania wykopanych materiałów. Oto dlaczego wydaje mi się, że wykonałby Pan wspaniałe dzieła, wystarawszy się u cara (Aleksandra III) o zezwolenie na rozszerzenie zadań Carskiej Komisji Archeologicznej, aby wyznaczyć jednego z jej członków specjalnie dla systematycznych wykopalisk w granicach świata skifo12-słowiańsko-ruskiego, nałożwszy na niego obowiązek opublikowania dziennika wykopalisk i wykopanych materiałów. Wtedy Komisja stałaby się centrum, jednoczącym i kierującym pojedynczymi pracami rosyjskich archeologów i towarzystw archeologicznych; te obecnie zadania Komisji są, powiedzmy, artystyczno-klasyczne [...]. Prawda, że Komisja prosi o przesyłanie do niej dla obejrzenia i zakupu starożytności, znalezionych na całym obszarze Rosji, ale z wysyłanych znalezisk są nabywane tylko wyjątkowe przedmioty srebrne i złote; przedmioty [...] kamienne, gliniane, kościane, żelazne, miedziane, ale szczególnego, grubego, miejscowego wykonania, zwalają do kupy na strychach, jako niepotrzebne graty, bez żadnego opisanie lub wysyłają zwrrotnie do znalazców i niszczą je, chociaż niektóre z takich ordynarnych przedmiotów dla rosyjskiego historyka byłyby cenniejsze od złota i klasycznej sztuki. Cieszę się z całego serca, że na czele Komisji stanął [...] rosyjski archeolog [A. A. Bobriński – A.S.], który od razu zrozumiał jednostronność jej działalności, pragnący włączyć w zakres jej zainteresowań i krajową archeologię”¹³.

Jednym z ważniejszych zadań Carskiej Komisji Archeologicznej było zorganizowanie „dopływu” zabytków do Ermitażu. Oczywiście trafiały tam starożytności pochodzące z wykopalisk prowadzonych przez członków Komisji bądź też z jej polecenia. Ponadto wkrótce po swoim ukonstytuowaniu petersburska Komisja Archeologiczna wydała odezwę z prośbą o nadsyłanie zabytków. Aby zachęcić potencjalnych ofiarodawców przewidziano nawet nagrody pieniężne. Ich wysokość zależała od znaczenia archeologicznego zabytku, stopnia jego

rzadkości oraz surowca, z którego był on wykonany (cena za zabytek równała się rzeczywistej cenie materiału, wartości archeologicznej stopniem rzadkości przedmiotu). Co robiono ze starożytnościami odkrytymi przez członków Komisji i tymi nadesłanymi do Petersburga? W myśl statut Komisji rzadkie i cenne artefakty przekazywano do Ermitażu lub innej instytucji wyznaczonej przez cara (§ 11)¹⁴. Obiekty, pochodzące z badań Komisji, które nie zyskały uznania, innymi słowy nie trafiły do Ermitażu, mogły być wymienione bądź też decyzją komisji przekazane do innej instytucji. Natomiast zabytki przesłane do Petersburga dla zbadania, ale nie zakupione przez Komisję, wracały do właściciela (§ 12)¹⁵. W myśl § 6 ustawy Komisji Archeologicznej, Ministerstwo Spraw Wewnętrznych (Departament Spraw Ogólnych, Oddział V, Stół I-y) wydawał od czasu do czasu wewnętrzne cyrkularze z poleceniem do władz gubernialnych, aby starały się pozyskać dla Komisji starożytności i „*powagą swoją od zniszczenia zabezpieczyć*”, a przede wszystkim dopilnować sumiennie, żeby nikt nie ważył się czynić jakichkolwiek poszukiwań archeologicznych na ziemiach rządowych, kościelnych i publicznych¹⁶. Świadczy o tym następujący ustęp cyrkularza nr 25 z dn. 27 XI 1886 r.: „*Nie wolno nikomu dokonywać jakichkolwiek rozkopywać na ziemiach rządowych, kościelnych lub użytku publicznego bez specjalnego pozwolenia od komissyi archeologicznej*”¹⁷. Tenże cyrkularz przypomina i zwraca uwagę na podobne polecenia wydane w roku 1866 nr 229, 1882 nr 22, 1884 nr 11.

Kolejnym obowiązkiem członków Carskiej Komisji Archeologicznej była ewidencja wszelkich starożytności na terenie całego Imperium. Materiały te miały posłużyć następnie do ułożenia statystyki archeologicznej oraz do wykreślenia mapy archeologicznej Rosji. Ze względu na niewielki skład Komisji wykonanie takiego dzieła nie było możliwe bez udziału innych instytucji. W związku z tym obowiązek dostarczenia informacji o znaleziskach i badaniach nałożono na lokalne władze. Nad zbieraniem takich wiadomości czuwało Ministerstwo Spraw Wewnętrznych. W terenie nadzór nad starożytnościami powierzono policyjnym komisarzom okręgowym. Co pewien czas Ministerstwo Spraw Wewnętrznych drogą służbową wydawało rozporządzenia dla gubernatorów z poleceniem dostarczenia z całego państwa szczegółowych danych o zabytkach. Rzetelność przeprowadzania tych prac była różna. Ponadto S. G. Stroganow w porozumieniu z Ministerstwem Spraw Wewnętrznych zaprosił do współpracy gubernialne i okręgowe komitety statystyczne. W tym celu w 1863 r. Komisja za pośrednictwem wspomnianego ministerstwa rozesłała do komitetów statystycznych okólnik¹⁸ wraz z programem zbierania informacji archeologicznych o obiektach zabytkowych, znajdujących się na podległym im terenie oraz o odkryciach, poczynionych w trakcie wszelkich pracach ziemnych.

Jednym z ważniejszych osiągnięć petersburskiej komisji było założenie obszernego archiwum, gdzie gromadzono i chroniono m.in. naukowe sprawozdania

oraz dokumentacją graficzną z wykopalisk. Mało tego, od 1890 r. po uzgodnieniu z naukowymi organizacjami, wszystkie dane o archeologicznych odkryciach i badaniach składano właśnie w archiwum Komisji, które w ten sposób przekształciło się w centralne archeologiczne archiwum Rosji¹⁹.

Carska Komisja Archeologiczna przywiązywała dużą wagę do publikacji materiałów archeologicznych. W tym celu miała do dyspozycji aż trzy serie wydawnicze:

- 1) *Sprawozdania Carskiej Komisji Archeologicznej* (*Отчетъ Императорской Археологической Коммиссии*), informujące o działaniach petersburskiej komisji za 1 rok lub 2 lata, bogato ilustrowane rysunkami wykonanymi przy pomocy chromolitografii i fototypii. W sumie ukazało się 46 tomów.
- 2) *Materiały z archeologii Rosji* (*Матерялы по археологии России*), czyli monografie różnych rejonów Imperium Rosyjskiego, albo kultur, albo grup zabytków (37 tomów).
- 3) *Wiadomości Carskiej Komisji Archeologicznej* (*Известия Императорской Археологической Коммиссии*) – ogółem 66 tomów, w których drukowano archiwalne materiały komisji, informacje dotyczące ochrony zabytków w Rosji i zagranicą, opisy inwentarzy grobowych, informacje o znaleziskach nadsyłanych z rosyjskich gubernii, wiadomości o zabytkach architektury, przegląd grup zabytków archeologicznych oraz różnych kultur m.in. starożytności grecko-rzymskie, scytyjskie, sarmackie, kaukaskie, fińskie.

Jak już wspomniałam, Rosja w XIX wieku nie posiadała ustawy konserwatorskiej. Sprawy zabytków, ich ochrony oraz inwentaryzacji były regulowane na podstawie doraźnych rozporządzeń wydawanych głównie przez cara, a ogłaszanych przez Ministerstwa Spraw Wewnętrznych i Dworu. Znaczenie tych ukazów było ograniczone. Poza tym brakowało przepisów dotyczących najbardziej istotnych spraw z punktu widzenia ochrony zabytków. Nie było m.in. zakazu wywozu zabytków za granicę, sankcji karnych za zniszczenie starożytności czy też prawa ograniczającego swobodę poszukiwań archeologicznych – jeżeli nie liczyć ukazu syberyjskiego Piotra Wielkiego z 1724 r. (tyle że nie wydano go w trosce o zabytki, ale w trosce o poszukiwaczy skarbów). Dopiero staraniem Carskiej Komisji Archeologicznej i jej kierownika A. A. Bobrińskiego powstała ustawa, który miała położyć kres niekontrolowanemu wykopaliskom. W dn. 11 marca 1889 r. Minister Sprawiedliwości ogłosił ukaz carski, zatwierdzony przez Ministerstwo Spraw Wewnętrznych, który przyznawał petersburskiej komisji **wyłączne prawo do prowadzenia wykopalisk i udzielania na nie pozwoleń oraz do nadzorowania prac renowacyjnych zabytkowej architektury**²⁰. Niewątpliwie ten akt prawny nadał komisji charakter centralnej instytucji, stojącej na straży prac archeologicznych prowadzonych w Rosji. Wprawdzie przepis ograniczał tylko kopanie na ziemiach rządowych i będących własnością publiczną, w rzeczywistości władze administracyjne i policja przestrzegały jednak

wcześniejszej zasady, że wszelkie zabytki znajdujące w ziemi muszą być odsyłane do Petersburga oraz że prace wykopaliskowe, nawet na własnych gruntach, wymagały uprzedniego powiadomienia Komisji. Osoby, które nie przestrzegały zakazu, były indagowane przez policję oraz państwową administrację. Do ochrony zabytków archeologicznych włączyła się również administracja kościoła prawosławnego. Oberprokurator Świętego Synodu wydał zarządzenie o niedopuszczeniu do prowadzenia wykopalisk także na ziemiach cerkiewnych bez zezwolenia Komisji Archeologicznej w Petersburgu.

Niestety praktyka pokazała, że prawo z 1889 r., jak i wszystkie wcześniejsze rozporządzenia, działały wybiórczo, a zabytki chroniono tak naprawdę tylko wtedy, kiedy było to dla komisji wygodne lub gdy przedstawiały one dla niej istotną wartość. Przykładem jest chociażby działalność na polu archeologii Henryka Tatura – ziemianina z powiatu ihumeńskiego w gubernii mińskiej. Głównie zajmował się on badaniem wspomnianej gubernii i wzbogacaniem prywatnej kolekcji. Na początku lat 90-tych XIX w. poszerzył krąg zainteresowań o starożytności cerkiewne i systematycznie pomnażał swój zbiór, zabierając (grabiąc) z monasterów, klasztorów i cerkwi co cenniejsze zabytki. Niewątpliwie pomógł mu w tym dziele „żelazny list” od Świętego Synodu, który praktycznie otwierał przed nim drzwi do każdej prawosławnej świątyni. Henryk Tatur prowadził również badania wykopaliskowe i to na dużą skalę. W ciągu jednego sezonu był w stanie spenetrować kilkadziesiąt kurhanów. I tak w 1891 r. „zbadał” 120 wspomnianych obiektów, a w dwóch kolejnych latach – po 40. Sposób prowadzenia prac, brak rysunków i innej dokumentacji spowodował, że dla nauki te obiekty zostały stracone. Z kolei inny badacz-amator, Leon Barszczewski, bezskutecznie próbował zainteresować petersburską Komisję swoimi odkryciami w okolicach Samarkandy. Znalezione zabytki uporządkował, a następnie urządził w domu wystawę, do zwiedzania której zaprosił ludność miasta Samarkandy. Napisał również sprawozdanie z badań i przesłał je do Moskwy oraz Petersburga z prośbą o przyjazd znawców archeologii. Nie otrzymał żadnej odpowiedzi od ówczesnych czołowych rosyjskich archeologów. Za to jego zabytkami zainteresowali się Francuzi. W 1885 r. przyjechali oni do L. Barszczewskiego i postanowili zakupić całą kolekcję. Bez problemu otrzymali od władz carskich zezwolenie na wywóz starożytności za granicę oraz kontynuację badań. Jednakże Leon Barszczewski sprzeciwił się odsprzedaniu całości. Część kolekcji pozostawił sobie, aby ofiarować ją miastu Samarkandzie jako zaczątek przyszłego muzeum.

W 1898 r. zastrzono przepisy dotyczące wydawania zezwoleń na prowadzenie wykopalisk. Otóż zarządzenie nr 13 z 3 III kładło szczególny nacisk, aby władze miejscowe nie pozwalały, bez specjalnego upoważnienia Carskiej Komisji Archeologicznej, na żadne wykopaliska na ziemiach państwowych

i publicznych, nie tylko osobom prywatnym, w szczególności cudzoziemcom, lecz nawet członkom i współpracownikom wszelkich rosyjskich towarzystw archeologicznych²¹. Niektóre z towarzystw, np. Moskiewskie Towarzystwo Archeologiczne, wyjednało dla swych członków swobodę w organizacji wykopalisk oraz korzystania z archiwów i zbiorów Komisji dla celów naukowych²². Legitymowanie się członkowstwem takiego towarzystwa ułatwiało zdobycie zezwolenia na prowadzenie prac terenowych. W przeciwieństwie do Moskiewskiego Towarzystwa Archeologicznego, Rosyjskie Towarzystwo Archeologiczne w Petersburgu nie wydawało zezwoleń na badania wykopaliskowe dla swoich członków, ani pism popierających starania o uzyskanie takiego zezwolenia od Komisji. Odmawiało pomocy nawet w takich wypadkach, gdy badania miały być prowadzone na własnych gruntach badacza i przez niego finansowane²³. Problem starań o zgodę na prowadzenie wykopalisk był szczególnie boleśnie odczuwany przez Polaków, którzy widzieli w tym przejaw prześladowania narodowościowego. Pisali na ten temat dwaj archeolodzy: Erazm Majewski oraz Szczęsny Jastrzębski, zwracając przy tym uwagę na niewłaściwą interpretację ustawy z 1889 roku²⁴.

Osoby, które uzyskały zezwolenie na badania mogły również otrzymać fundusze na pokrycie kosztów prac terenowych i podróży. Komisja wyposażała je w tzw. „odkryty list”, który upoważniał do korzystania ze środków państwowego transport. W zamian za to badacz był zobowiązany do złożenia sprawozdania z prac, rozliczenia z przyznanych funduszy i przesłania zabytków do Petersburga. Cenne przedmioty przekazywano do Ermitażu, mniej cenne – do innych muzeów np. Muzeum Historycznego w Moskwie. Natomiast te zabytki, których już nikt nie chciał, zwracano nadawcy. Jeden z badaczy litewskich – Wandalin Szukiewicz – znalazł sposób, aby nie oddawać wykopanych starożytności do Petersburga. Otóż w sprawozdaniach z wykopalisk, po złożeniu relacji z przebiegu badań na zakończenie po prostu pisał, że nic ciekawego nie znaleziono.

Potwierdzenie, że ukaz z 1889 r. był w praktyce stosowany znajduje się w „*Sprawozdaniach Carskiej Komisji Archeologicznej*”, gdzie drukowano informacje o przyznanych w danym roku pozwoleniach na prowadzenie prac wykopaliskowych zarówno dla instytucji, jak i osób prywatnych. Ponadto świadczy o tym obfita korespondencja badaczy do Komisji Archeologicznej, przechowywana obecnie w archiwum Instytutu Archeologii Rosyjskiej Akademii Nauk w Petersburgu. Jak wynika ze sprawozdania w pierwszym roku funkcjonowania ustawy z 1889 r. wydano jedno zezwolenie na prowadzenie badań archeologicznych na ziemiach zaboru rosyjskiego. Dotyczyło różnych miejscowości gubernii kijowskiej, a otrzymał je W. W. Chwojko. W kolejnych latach wydano te oto pozwolenia:

• rok 1900

- 1) gubernia kijowska dla W. W. Chwojki,
- 2) gubernia podolska, powiat olgopolski (w okolicach wsi Kuzmina) dla N. E. Brandenburga;

• rok 1901

- 1) gubernia wileńska, powiat lidzki (w okolicach wsi Rudni, gmina koniawska) dla W. A. Szukiewicza,
- 2) gubernia wołyńska, powiat włodzimiersko-wołyński (w okolicach wsi Nowosiółki) dla studenta P. P. Griekowa,
- 3) gubernia kijowska, powiat kijowski („Dziewicza Góra” w okolicach wsi Sachnówki), powiat kaniowski (w okolicach wsi Nabutów) dla porucznika W. E. Geze,
- 4) gubernia mohilewska, powiat rogaczewski, nad rzeką Drułą (w okolicach wsi Kołosow) dla inżyniera linii komunikacyjnej A. O. Karaczewskiego – Wilka,
- 5) gubernia podolska dla generała-lejtnanta N. E. Brandenburg (prac nie prowadził);

• rok 1902

- 1) gubernia witebska dla członka komitetu przygotowującego XII zjazd archeologiczny w Charkowie prof. Ł. J. Szepieliewicza (za wstawiennictwem komitetu),
- 2) gubernia kijowska dla generała-lejtnanta N. E. Brandenburga;

• rok 1903

- 1) gubernia kijowska dla generała-lejtnanta N. E. Brandenburga (wykopalisk nie prowadził),
- 2) gubernia kowieńska dla członka korespondenta Komisji Antropologicznej krakowskiej Akademii Umiejętności L. Krzywickiego (badał pilikalnie na Żmudzi),

• rok 1905

- 1) gubernia wileńska, powiat trocki i lidzki dla członka krakowskiej Akademii Umiejętności W. Szukiewicza,
- 2) gubernia witebska, powiat wielicki dla członka Instytutu Archeologii I. S. Abramowa,
- 3) gubernia kijowska, powiaty ważyłkowski, kaniowski, kijowski dla kapitana W. E. Geze,
- 4) gubernia kowieńska, powiaty rosieński i telszewski dla członka Instytutu Archeologii w Petersburgu W. W. Naczewicza (zabytki trafiły do wileńskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk),

• rok 1906

- 1) gubernia wileńska, powiat święciański dla studenta Carskiego Cpb. Uniwersytetu W. A. Kaszirskiego (badał wały i kurhany w okolicach jeziora Wajona w pobliżu miejscowości Ignalina),

- 2) gubernia wołyńska, powiat Ostrogski (w okolicach wsi Juskowcy) dla urzędnika wołyńskiej komory celnej A. G. Zagorskiego (wykopalisk nie było),
 - 3) gubernia kijowska dla członka Cesarskiego Rosyjskiego Towarzystwa Archeologicznego Konstantego Chylińskiego (brał udział w wykopaliskach W. W. Chwojki w guberniach kijowskiej i podolskiej na ziemiach prywatnych);
- rok 1907
 - 1) gubernia wileńska, powiat lidzki i trocki dla W. Szukiewicza (kurhany w okolicy wsi Bogata, gmina koniawska),
 - 2) gubernia kijowska i podolska dla członka Cesarskiego Rosyjskiego Towarzystwa Archeologicznego K. W. Chilińskiego (wykopalisk nie było),
 - 3) gubernia kijowska, powiat kaniowski (w okolicach wsi Traktomirów i Monastyрки) dla dyrektora kijowskiego Muzeum Sztuki i Przemysłu N. F. Bieljaszewskiego,
 - 4) gubernia kijowska, powiat kijowski (Miezygorski Monastyr i w mieście Zwierzyniec) dla A. K. Chrebotowa,
 - 5) gubernia kowieńska dla członka-korespondenta Komisji Antropologicznej krakowskiej Akademii Umiejętności L. Krzywickiego (badanie pilikalnii);
 - rok 1908
 - 1) gubernia wileńska, powiat lidzki dla W. Szukiewicza (badał kurhany w okolicach wsi Wersoka, gmina ejsziszka)
 - 2) gubernia kowieńska dla członka-korespondenta Komisji Antropologicznej Akademii Umiejętności L. Krzywickiego (badanie pilikalnii);
 - rok 1909–1910
 - 1) gubernia wileńska dla Wileńskiej Komisji Archiwalnej (wykopalisk nie było),
 - 2) gubernia mińska, powiat mozyrski dla mińskiego Komitetu Cerkiewno-Archeologicznego (badania miejsca znalezienia kamiennego sarkofagu w Turowie),
 - 3) gubernia podolska, powiat bałtycki dla członka kijewskiego oddziału Carskiego Rosyjskiego Wojenno-Historycznego Towarzystwa W. M. Kodyma,
 - 4) gubernia wołyńska, powiat krzemieniecki dla dyrektora krzemienieckiej uczelni kupieckiej J. W. Jarockiego (wykopalisk nie było),
 - 5) gubernia kijowska dla kustosa muzeum kijowskiego W. W. Chwojki (wieś Bielgorodno),
 - 6) gubernia kijowska dla architekta-artysty D. W. Miliejewa (brał udział w badaniach W. W. Chwojki),
 - 7) gubernia kijowska, Miezygorski Monastyr dla A. K. Chriebjuwa (wykopalisk nie było),
 - 8) gubernia mohylewska, powiat klimowicki, dla członka czynnego Cesarskiego Rosyjskiego Towarzystwa Archeologicznego S. A. Gatcuka,
 - 9) gubernia podolska, powiat gajsiński i olgopolski dla I. S. Niedzwieckiego;

• rok 1911

1) gubernia kowieńska dla L. Krzywickiego (pilikalnie blisko wsi Pietraszan, Piekieleko, Mieszkajcy),

2) gubernia podolska, powiat gajsiński i lityński dla K. W. Szerockiego;

• rok 1913

1) gubernia kowieńska dla lekarza W. W. Nogiewicz,

2) gubernia kijowska, powiat kijowski (w miejscowościach: Tripol i Rejcewo) dla kustosa kijowskiego muzeum W. W. Chwojki,

3) gubernia wileńska (w miejscowości Smorgów) oraz gubernia mińska, powiat bobrujski i słucki dla nauczyciela wileńskiego I gimnazjum P. S. Rykowa,

4) gubernia kijowska, podolska, wołyńska dla Kijowskiego Towarzystwa Ochrony Zabytków Kraju i Sztuki (w Kijowie i jego okolicach wykopaliska prowadził A. I. Ertelem; w gubernii podolskiej i wołyńskiej badań nie było),

5) gubernia mohylewska, powiaty: gorski, mohylewski, orszański i sennowski dla Towarzystwa Badania Gubernii Mohylewskiej;

• rok 1914

1) gubernia wileńska, kowieńska dla członka – korespondenta Komisji Archeologicznej Akademii Umiejętności L. Krzywickiego (badania pilikalni),

2) gubernia kaliska, powiat łączycki (wieś Wilczyca) dla A. A. Karczeło,

3) gubernia kijowska, powiat kijowski (w miejscowościach: Tripol i Rzyszewo) dla kustosa muzeum kijewskiego W. W. Chwojki,

4) gubernia mińska dla mińskiego Cerkiewno-Archeologicznego Komitetu;

• rok 1915

1) gubernia witebska, powiat dźwiński, lucieński, reżycki dla inspektora gimnazjum w Reżycy P. S. Rykowa,

2) gubernia mińska, powiat miński, ihumeński, borysowski dla studenta Uniwersytetu Petersburskiego – J. W. Szawielskiego.

Na oddzielnych posiedzeniach carskiej komisji z udziałem delegatów Carskiej Akademii Sztuk Pięknych, Świętobliwego Synodu i Ministerstwa Spraw Wewnętrznych były omawiane sprawy odnoszące się do zabytków architektury. W 1903 r. dyskutowano m.in. na tematy:

– renowacja fresków z 1415 r. w lubelskiej cerkwi więziennej na zamku królewskim,

– rozbudowa kaniowskiego soboru w gubernii kijowskiej,

– remont Białej Wieży w mieście Kamieniec Litewski, gubernia grodzieńska,

– restauracja jednej z baszt zamku trockiego w gubernii wileńskiej (podanie z 1901 r. nr 175).

W następnych latach na posiedzeniach omawiano m.in. problemy:

– zburzenie cerkwi we wsi Knjażpol, powiat kamieniecki, gubernia podolska (1905),

- ochrona ludzkiego zamku w gubernii wileńskiej (podanie z 1901, nr 175 rozpatrywano w 1906),
- restauracja kościoła Św. Jakuba w Sandomierzu, gubernia radomska (1907),
- rozbiórka resztek ludzkiego zamku w gubernii wileńskiej (sprawa z 1905 r. rozpatrywana w 1907 r.),
- restauracja Cerkwi Wasylego w Owruczu, gubernia wołyńska (1907),
- przebudowa cerkwi we wsi Niskinicz Wład, powiat wołyński, gubernia wołyńska (1907),
- zburzenie drewnianej cerkwi we wsi Rusoricz, powiat owruckim, gubernia wołyńska (1907),
- oczyszczenie fresków w kijewskim Sofijskim Soborze (1907).

Akt prawny z 1889 r. nie rozwiązał problemów ochrony zabytków archeologicznych w Rosji, tak samo jak nie rozwiązywały jej wszystkie wcześniejsze rozporządzenia. Nigdzie nie było dokładnie wyartykułowane jakie zabytki podlegają ochronie i co należy uważać za zabytek. Nie istniał państwowy spis zabytków, pomimo niewątpliwych starań. Brakowało sankcji za zniszczenie zabytków, bądź za nieprzestrzeganie istniejących przepisów prawa konserwatorskiego. W 1893 r. nadzór nad zabytkową architekturą, ich restauracją został powierzony również Akademii Sztuk Pięknych²⁵. Tyle, że w wielu przypadkach duchowieństwo przeprowadzało remonty budynków, bądź ich rozbiórkę nie powiadamiając o tym ani komisji, ani Akademii Sztuk Pięknych. Ponadto Święty Synod w 1904 roku oświadczył, że świątynie powinny pozostać w administracji rosyjskiej cerkwi i tylko ona miała by decydować o losie architektury sakralnej. Z kolei prywatni właściciele wielokrotnie podkreślali, że starożytności, znajdujące się w ich rękach winny być wyłączone z prawa konserwatorskiego. Te problemy skutecznie uniemożliwiały uchwalenie ustawy konserwatorskiej. Dopiero w 1918 r. Rada Komisarzy Ludowych wydała dekrety dotyczące ochrony rosyjskich zabytków:

- 1) 19 IX 1918 r. – dekret o zakazie wywozu i sprzedaży za granicę przedmiotów o szczególnym znaczeniu dla sztuki i historii,
- 2) 5 X 1918 r. – dekret o rejestracji i ochronie krajowych zabytków, znajdujących w posiadaniu osób prywatnych, towarzystw i instytucji.

Następnie Rada Komisarzy Ludowych wydała następujące dekrety:

- 1) 10 VIII 1933 r. – o ochronie zabytków historycznych,
- 2) 10 II 1934 r. – o ochronie zabytków archeologicznych.

Ustawa o ochronie zabytków kultury została uchwalona 14 X 1948 r. Jakże były dalsze losy Carskiej Komisji Archeologicznej po rewolucji październikowej? Otóż 18 IV 1919 r. Komisja Archeologiczna została przekształcona w Akademię Historii Kultury Materialnej, która otrzymała wyłączne prawo na prowadzenie wykopalisk.

BIBLIOGRAFIA

- Археологическая Хроника*, „Известия Императорской Археологической Комиссии”, 1906, вып. 18, с. 53.
- M. M. Blombergowa**, *Polscy członkowie rosyjskich towarzystw archeologicznych 1839–1914*, Wrocław 1988.
- „Древности”, 1894, т. XV, Prot. Nr 324, s. 116–119.
- А. А. Формозов**, *Русские археологи в период тоталитаризма. Исторические очерки*, Москва 2004.
- И. Данилов**, *Правительственные распоряжения относительно отечественных древностей с Императора Петра I-го особенно в царствование Императора Александра II-го*, „Вѣстник Археологии и Истории”, 1886, вып. VI, с. 1–50.
- S. Jastrzębski**, *Prawa i rozporządzenia dotyczące wykopalisk*, „Światowit”, 1899, s. 172–173; „Gazeta Radomska”, 1898, nr 95.
- E. Majewski**, *Prawa i rozporządzenia dotyczące wykopalisk*, „Światowit”, 1900, t. II, s. 231.
- М. В. Медведев**, *Императорская Археологическая Комиссия и изучение средневековых древностей Северо-Запада России (по материалам Научного Архива ИИМК РАН)*, „Российская Археология”, 2007, nr 3, с. 159–168.
- A. Mongajt**, *Archaeology in the USSR*, Penguin 1961.
- Но. 41.** – *О доставлении сведений о памятниках древностей российских к отечественной истории и жизни народов относящихся*, [w:] Сборник циркуляров и инструкций Министерства Внутренних Дел за 1862, 1863 и 1864 годы, Ст-Петербург 1873, с. 254.
- Но. 430.** – *Кладь (сокрытое в земле сокровище)*, [w:] Свод законов гражданских о правах собственности, т. X, ч. I, с. 802.
- Л. И. Шохин**, *Письма Д. Я. Самоквасова А. А. Бобринскому об археологии*, „Археология”, 1996, nr 1, с. 131–137.
- Полное Собрание Законов Российской Империи* (3 собр.), Ст-Петербург 1890, т. XIII, с. 9982.
- Сводъ Уставовъ Ученыхъ Учреждений и Учебныхъ Заведений*, [w:] Сводъ Законовъ Российской Империи повеленем государя Императора Николая Перваго составленный, Ст-Петербург 1911, т. XI, ч. 1, книга II, с. 26–29.

PRZYPISY

- ¹ **S. G. Stroganow** – hrabia, generał-gubernator w Moskwie, gubernator w Rydze i Mińsku; członek Rady Państwa oraz rozmaitych komisji Ministerstwa Oświaty. W latach 1837–1874 przedstawiciel Towarzystwa Historii i Starożytności Rosyjskich przy Uniwersytecie Moskiewskim. Zajmował się numizmatyką i posiadał dużą kolekcję rosyjskich i bizantyjskich monet. Informacje za: *Энциклопедический Словарь начатый проф. И. Е. Андреевским*, pod red. K. K. Арсеньева, Ф. Ф. Петрушевскаго, т. XXXI, С – Петербург 1901, с. 804.
- ² **A. Mongajt**, *Archaeology in the USSR*, Penguin 1961, s. 40.
- ³ **Tamże**, s. 40.
- ⁴ *Сводъ Уставовъ Ученыхъ Учрежденийъ и Учебныхъ Заведений*, [w:] *Сводъ Законовъ Российской Империи повелемъ государя Императора Николая Перваго составленный*, Ст-Петербург 1911, т. XI, ч. 1, книга II, с. 29.
- ⁵ **A. А. Формозов**, *Русские археологи в период тоталитаризма. Исторические очерки*, Москва 2004, с. 26.
- ⁶ **Tamże**, s. 26.
- ⁷ **Но. 430.** – *Кладъ (сокрытое в земле сокровище)*, [w:] *Сводъ законовъ гражданскихъ о правахъ собственности*, т. X, ч. I, с. 802.
- ⁸ **A. А. Формозов**, *Русские археологи...*, с. 27.
- ⁹ **И. Данилов**, *Правительственныя распоряжения относительно отечественныхъ древностей с Императора Петра I-го особенно в царствование Императора Александра II-го*, „Вѣстникъ Археологии и Истории”, 1886, вып. VI, с. 37 – 38.
- ¹⁰ *Археологическая Хроника*, „Известия Императорской Археологической Коммиссии”, 1906, вып. 18, с. 53.
- ¹¹ Z polecenia komisji w końcu XIX w. i na początku XX w. wykopaliska w Północno-Zachodniej Rosji(m.in. w gubernii wołogodzkiej, nowgorodzkiej, sanktpetersburskiej, pskowskiej) prowadził A. A. Spicyn (od 1892 członek Carskiej Komisji Archeologicznej). Wspomina o tym m.in. **M. В. Медведев** w artykule: *Императорская Археологическая Коммиссия и изучение средневековыхъ древностей Северо-Запада России (по материаламъ Научного Архива ИИМК РАН)*, „Российская Археология”, 2007, no. 3, с. 157 – 169.
- ¹² Mowa o Scytach.
- ¹³ **Л. И. Шохин**, *Письма Д. Я. Самоковасова А. А. Бобринскому об археологии*, „Археология”, 1996, nr 1, с. 133.
- ¹⁴ *Сводъ Уставовъ Ученыхъ Учрежденийъ и Учебныхъ Заведений*, [w:] *Сводъ Законовъ Российской Империи повелемъ государя Императора Николая Перваго составленный*, Ст-Петербург 1911, т. XI, ч. 1, книга II, с. 28.
- ¹⁵ **Tamże**, s. 28.
- ¹⁶ **S. Jastrzębski**, *Prawa i rozporządzenia dotyczące wykopalisk*, „Światowit”, 1899, s. 172; „Gazeta Radomska”, 1898, nr 95.
- ¹⁷ **Tamże**, s. 172.
- ¹⁸ **Но. 41.** – *О доставлении сведений о памятникахъ древностейъ российскихъ к отечественной истории и жизни народовъ относящихся*, [w:] *Сборникъ циркуляровъ и инструкцій Министерства Внутреннихъ Делъ за 1862, 1863 и 1864 годы*, Ст-Петербург 1873, с. 254.
- ¹⁹ **M. В. Медведев**, *Императорская Археологическая Коммиссия и изучение средневековыхъ древностейъ Северо-Запада России (по материаламъ Научного Архива ИИМК РАН)*, „Российская Археология”, 2007, nr 3, с. 168.
- ²⁰ **Но. 5841.** – *О предоставлении Императорской Археологической Коммиссии исключительнаго права производства и разрешения раскопокъ, с археологическою целью, на земляхъ казенныхъ, принадлежащихъ разнымъ установлениямъ и общественныхъ*, [w:]

- Полное Собрание Законов Российской Империи (3 собр.), Ст – Петербург 1890, т. IX, s. 95.
- ²¹ E. Majewski, *Prawa i rozporządzenia dotyczące wykopalisk*, „Światowit”, 1900, t. II, s. 231.
- ²² „Древности”, 1894, t. XV, Prot. Nr 324, s. 116–119.
- ²³ M. M. Blombergowa, *Polscy członkowie rosyjskich towarzystw archeologicznych 1839 – 1914*, Wrocław 1988, s. 41.
- ²⁴ S. Jastrzębski, *Prawa i rozporządzenia dotyczące wykopalisk*, „Światowit”, 1899, s. 172–173; „Gazeta Radomska”, 1898, nr 95; E. Majewski, *Prawa i rozporządzenia dotyczące wykopalisk*, „Światowit”, 1900, t. II, s. 231.
- ²⁵ Полное Собрание Законов Российской Империи (3 собр.), Ст – Петербург 1890, т. XIII, с. 9982.

The role of the Imperial Archaeological Commission in the protection of archaeological sites and findings on the territory of the Russian Empire

SUMMARY

The aim of the paper is to discuss the role of the Imperial Archaeological Commission in the protection of archaeological sites and findings on the territory of the Russian Empire, which also included those found in Polish lands under Russian rule. The Commission, based in St. Petersburg, was set up during the reign of Tsar Alexander II and was a state institution answerable to the Ministry of the Court. The main objectives of the Commission were to gather data on all kinds of antiquities on the territory of the Russian Empire and to conduct a scholarly assessment of their importance. The Commission was also engaged in archaeological excavations, but it was fully free to organize excavations only in state, public and church properties. The law did not allow excavations on private lands to take place until after the owners had given their permission. One of the major tasks of the Commission was to ensure a steady ‘flow’ of antiquities to the Hermitage at St. Petersburg. Naturally, the antiquities that found their way to the Hermitage were those excavated by members of the Commission. Soon after its establishment, the Commission also issued an appeal calling for antiquities to be sent to it. In order to attract potential benefactors, there were even to be financial rewards. Rare and valuable artefacts were transferred to the Hermitage or other institutions selected by the Tsar, while those that were of no interest to any scholarly institution were returned to their owners or finders. In 1889, the Commission obtained, by a Tsar’s decree, the exclusive right to conduct archaeological excavations and to grant permission to conduct such excavations, as well as to supervise the renovation of historical buildings. The decree caused the Commission to become the central archaeological institution, in charge of all archaeological work conducted in Russia. The rationale behind the 1889 decree was that it should stop all uncontrolled excavations, but in practice it turned out that archaeological sites and findings were protected only when that was convenient for the Commission or when the Commission found them to be of considerable value.